DOI: 10.32844/2222-5374-2020-106-4-1.26
УДК: 343.1

Почтовий М. М.,

кандидат юридичних наук, декан Криворізького факультету
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ВИДИ ДИСПОЗИТИВНОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ

У науковій статті розглядається питання сучасного розуміння сутності засади диспозитивності у кримінальному провадженні України, а також її класифікації у наукових джерелах. На початку автор наголошує на важливості існування засади диспозитивності у кримінальному судочинстві та її вплив на реалізацію прав та свобод учасників кримінального провадження. На основі визначених критеріїв здійснено класифікацію диспозитивності у кримінальному провадженні: 1) за змістом – соціальна, матеріальна та формальна (процесуальна); 2) за способами зв'язку елементів у структурі диспозитивності – горизонтальна (рівнопорядкові) та вертикальна (різнопорядкові); 3) за закріпленням диспозитивних норм в матеріальному чи процесуальному законі – матеріальна та процесуальна; 4) за загальністю повноважень, якими користуються суб'єкти диспозитивних прав – загальні, групові та виключні повноваження (право на останнє слово підсудного); 5) за підпорядкованістю прав і свобод (правових положень) суб'єктів диспозитивності – основне положення, положення, які забезпечують реалізацію основного; 6) залежно від обсягу правомочностей, що надаються учасникам кримінального судочинства, протягом певного часового періоду – статична та динамічна; 7) залежно від того, скільки учасників кримінального провадження наділені диспозитивністю у конкретному кримінальному провадженні – одностороння та двостороння; 8) в залежності від механізму реалізації диспозитивних прав – конститутивна та ситуаційна; 9) за суб'єктом диспозитивних прав – підозрюваний, захисник, обвинувачений, законні представники, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач, свідки та ін. Автором дослідження сформульовано визначення поняття диспозитивності у кримінальному провадженні України – це усвідомлена необхідність активної та цілеспрямованої діяльності суб'єктів, наділених диспозитивними правами, реалізація яких впливає на виникнення, зміну або припинення кримінальних процесуальних правовідносин та спрямована на відстоювання власних або представницьких інтересів у кримінальному провадженні.

Ключові слова: сутність поняття, вили, підстави класифікації, диспозитивність, принципи кримінального процесу, засади кримінального провадження, особливості та властивості.

Актуальність теми. Реформування органів кримінальної юстиції та кардинальне оновлення кримінального процесуального законодавства України дозволило переглянути уявлення про принципи (засади) кримінального провадження, змістивши акцент у бік демократизації,

гуманізації кримінально-процесуальних правовідносин. Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 року вперше закріпив в окремій главі засади кримінального провадження. Це свідчить про важливість та актуальність зазначеного питання для науки кримінального процесу в цілому. У статті 26 КПК України закріплено принцип диспозитивності, згідно з яким розширюються процесуальні права учасників процесу, надаються і забезпечуються можливості вільно розпоряджатися ними.

Стан опрацювання. У теорії кримінального процесу питання диспозитивності завжди були в центрі уваги вчених процесуалістів. Зокрема цій проблематиці присвячені наукові праці О.С. Александрова, Ф.Н. Багаутдінова, А.С. Барабаша, О.М. Герасимчука, О.Ю. Глухової, І.С. Дикарьова, Т.М. Добровольської, С.О. Ковальчука, В.В. Кожевнікова, Л.М. Лобойка, В.Т. Маляренка, Л.М. Масленнікової, О.Р. Михайленка, О.В. Москаленка, В.В. Навроцької, С.В. Наріжного, В.Т. Нора, І.Л. Петрухіна, С.С. Пономаренка, В.О. Попелюшка, М.С. Строговича, В.М. Тертишника, В.І. Шишкіна, Д.С. Штоль та ін.

Метою статті є визначення критеріїв та здійснення класифікації диспозитивності у кримінальному провадженні України.

Виклад основного матеріалу. О.В. Москаленко наголошує, що важливість диспозитивності у кримінально-процесуальному провадженні важко переоцінити, оскільки пріоритетним напрямком у кримінальному провадженні – є захист прав людини. Доповнення публічної засади диспозитивною, побудова кримінального процесу на основі їх розумного поєднання з метою належного захисту публічних і приватних інтересів, в кінцевому результаті служить досягненню цілей кримінального судочинства в цілому [1, с. 164].

О.П. Герасимчук також звертає увагу на наявність приватного інтересу у кримінальному провадженні: суспільство, заради якого державою була встановлена кримінально-правова охорона певних цінностей, не є аморфним поняттям, а складається з цілком конкретних осіб, думка яких (де це можливо) також має бути врахованою [2, с. 124].

На основі проведеного наукового аналізу думок вчених, автором здійснено класифікацію принципу диспозитивності за виокремленими критеріями:

1) за змістом диспозитивність поділяється на (О. Герасимчук, О. Глухова, М. Строгович): 1.1) соціальну – виступає свобода осіб і їх об'єднань в суспільстві – свобода, якою може користуватися особа або об'єднання осіб (індивідуальна свобода), похідна від індивідуальної свободи, яка зумовлюється рівнем досягнутої в суспільстві свободи [3, с. 204]; 1.2) матеріальну; 1.3) формальну (процесуальну);

2) за способами зв'язку елементів у структурі диспозитивності: 2.1) горизонтальні (рівнопорядкові); 2.2) вертикальні (різнопорядкові) (Л. Лобойко);

3) за закріпленням диспозитивних норм в матеріальному чи процесуальному законі (О. Поліщук): 3.1) матеріальна; 3.2) процесуальна [4, с. 3];

4) за загальністю повноважень, якими користуються суб'єкти диспозитивних прав (О. Герасимчук): 4.1) загальні повноваження –

використовуються багатьма суб'єктами (наприклад, право на апеляційне оскарження); 4.2) групові повноваження – наприклад примирення винного з потерпілим, клопотання про забезпечення цивільного позову; 4.3) виключні повноваження (право на останнє слово підсудного) [2, с. 131];

5) за підпорядкованістю прав і свобод (правових положень) суб'єктів диспозитивності (Л. Лобойко, О. Герасимчук): 5.1) основне положення, що виражає зміст принципу та згідно з яким заінтересовані суб'єкти процесу наділяються свободою в розпорядженні своїми правами; 5.2) положення, які забезпечують реалізацію основного положення (т.з. гарантії), як-от: а) обов'язок прокурора, слідчого і особи, яка провадить дізнання, роз'яснити особам, що беруть участь у справі, їхні права; б) обов'язок прокурора, слідчого і особи, яка провадить дізнання, забезпечити особам, що беруть участь у справі, можливість реалізації їхніх прав; в) забезпечена законом можливість заінтересованих суб'єктів кримінального процесу активно впливати на його рух і результати; г) право на оскарження заінтересованими суб'єктами кримінального процесу дій і рішень органів, які його ведуть [2, с. 131; 5];

6) залежно від обсягу правомочностей, що надаються учасникам кримінального судочинства, протягом певного часового періоду: 6.1) статична; 6.2) динамічна – така диспозитивність, яка характеризується зміною (збільшенням або зменшенням) компетентнісних повноважень суб'єктів, наприклад, щодо ініціювання кримінального провадження у формі приватного обвинувачення;

7) залежно від того, скільки учасників кримінального провадження наділені диспозитивністю у конкретному кримінальному провадженні (О. Поліщук): 7.1) одностороння; 7.2) двостороння, наприклад, під час укладення угоди про примирення чи визнання винуватості [4, с. 4];

8) в залежності від механізму реалізації диспозитивних прав (Д. Штоль): 8.1) конститутивна диспозитивність – учасник або інша зацікавлена особа може скористатися правами незалежно від конкретної стадії кримінального провадження; 8.2) ситуаційна диспозитивність – особа може скористатися правами тільки у визначених законом випадках, при настанні певних фактів або виникненні відповідних ситуацій [6, с. 131];

9) за суб'єктом диспозитивних прав (Г. Чачіна): 9.1) підозрюваний; 9.2) захисник; 9.3) обвинувачений; 9.4) законні представники; 9.5) потерпілий; 9.6) цивільний позивач; 9.7) цивільний відповідач; 9.8) свідки, які мають зацікавленість у результаті кримінального провадження [7, с. 17].

Найбільш поширеною та науково розповсюдженою є класифікація диспозитивності на матеріальну і формальну (процесуальну). Пропонуємо більш детально її проаналізувати.

Такий розподіл згадувався в науці кримінально-процесуального права ще в 60-х роках ХХ ст. Так, зокрема, М.С. Строгович, розділяючи змагальність і диспозитивність, розумів під диспозитивністю «волю розпорядження своїми правами». Диспозитивність у значенні права сторін розпоряджатися обвинуваченням (тобто матеріальна диспозитивність) допускається тільки у вузькій категорії кримінальних справ: приватного та приватно-публічного обвинувачення. Формальна диспозитивність є можливість на свій розсуд розпоряджатися коштами захисту матеріальних диспозитивних прав, закріплену в нормах процесуального права. Таким чином, диспозитивність

передбачає свободу (право) розпорядження як матеріальними правами, так і процесуальними правами [8]. Ще раніше (у 1914 році), в теорії цивільного права Є.В. Васьковський виділяє матеріальну і формальну диспозитивність. Під матеріальною диспозитивністю розуміється юридична свобода вибору поведінки, що міститься в нормах матеріального права [9, с. 146].

Сучасні дослідники в аспекті кримінального судочинства визначають матеріальну диспозитивність як: свободу сторін розпоряджатися долею обвинувачення (О.І. Галаган, О.П. Герасимчук, І.С. Дикарьов, А.Л. Ципкін); стан, коли фізична чи юридична особа вирішує на власний розсуд, як їй розпорядитися своїм суб'єктивним правом, – реалізувати його чи утриматись (В.Т. Нор); можливості правових дій зацікавленої особи, які полягають у впливі на рух кримінального провадження (О.В. Москаленко); свободу сторін як розпоряджатися своїми правами на обвинувачення, кримінальне переслідування, так і не заперечувати проти нього (А.С. Александров). Ця свобода є значною мірою обмежена публічними інтересами, що є базовими в кримінальному процесі [10, с. 169; 11, с. 167; 2, с. 129; 12, с. 75–76; 1, с. 167; 13; 14, с. 132].

Формальна диспозитивність загалом зводиться до: свободи особи щодо розпорядження наданими їй процесуальними засобами (О.І. Галаган, О.П. Герасимчук, А.Л. Ципкін); свобода вибору процесуальних засобів захисту і здійснення їх учасниками кримінального процесу (В.Г. Гончаренко, М.Є. Шумило); наданням учасникам кримінального судочинства і іншим зацікавленим особам для захисту особистих інтересів процесуальних прав, реалізація яких не пов'язана з розпорядженням предметом кримінального процесу, але спричиняє вплив на кримінальне провадження (І.С. Дикарьов); сторони є вільними у виборі, і в застосуванні процесуальних засобів для обґрунтування своїх вимог до суду (А.С. Александров); розпорядження процесуальними правами в динаміці юрисдикційного процесу (В.Т. Нор) [10, с. 169; 11, с. 167; 2, с. 129; 12, с. 75–76; 15, с. 94; 13; 14, с. 132].

Досить влучно підсумовує О.Ю. Глухова, зазначаючи, що наявність у визначенні диспозитивності і змістовного, і функціонального моментів дозволяє охопити всі найважливіші сторони розглянутого правового явища. Змістовний момент диспозитивності означає свободу розпорядження матеріальними правами, іншим елементом виступає свобода розпорядження процесуальними правами. У цьому полягає її функціональна роль [3, с. 210–211].

Деякі вчені зазначають, що диспозитивність має свій прояв і в діяльності суб'єктів, які здійснюють кримінальне провадження і проявляється у можливості користуватися своїми процесуальними правами з метою виконання завдань кримінального судочинства в цілому та реалізації кримінальної процесуальної функції зокрема.

В.А. Рязановський писав: «... якщо стороні в процесі належить розпоряджатися самим суб'єктивним правом – їй повинно належати і право розпоряджатися процесуальними засобами боротьби для захисту цього права: наводити докази чи не подавати їх, оскаржувати рішення суду тощо (формальна диспозитивність)» [16, с. 45].

Так, наприклад, як зазначає А.А. Мельников, для свідків процесуальна диспозитивність виражається в свободі розпоряджатися наданими їм з метою захисту особистих інтересів процесуальними правами (наприклад, в

передбачених законом випадках скористатися імунітетом свідка, з'явитися на допит з адвокатом тощо) [17, с. 47; 18, с. 179].

О.П. Герасимчук в якості елементів матеріальної диспозитивності виокремлює наступні: 1) ініціювання порушення справи; 2) ініціювання закриття справи; 3) діяльність потерпілого щодо подальшого підтримання обвинувачення у випадку відмови прокурора від обвинувачення чи зміни прокурором в суді попереднього обвинувачення; 4) діяльність щодо зміни матеріальних вимог (зміни обвинувачення) у справі; 5) діяльність щодо апеляційного чи касаційного оскарження. У змісті формальної (процесуальної) диспозитивності виділяються такі правомочності особи як: 1) зупинення провадження справи; 2) оскарження дій процесуальних органів (крім апеляційного та касаційного); 3) відмови від захисника чи представника; 4) надання доказів у справі та доказування обставин, що входять в предмет доказування; 5) подання та свобода розпорядження предметом цивільного позову; 6) свобода вступу до процесу; свобода пошуку і надання доказів; 7) свобода у доведенні перед судом переконливості доказів; 8) свобода у заявленні клопотань; 9) свобода у заявленні відводів; 10) свобода виступу у дебатах [2, с. 130].

Висновки. Отже, на основі проведеного аналізу думок вчених з приводу видів диспозитивності у кримінальному провадженні України, слід зазначити, що виокремлені критерії класифікації є цілком обґрунтованими та дозволяють сформулювати уявлення про багатоаспектність засади диспозитивності як правової категорії.

Запропоновано тлумачення диспозитивності у кримінальному процесі, зокрема як усвідомлену необхідність активної та цілеспрямованої діяльності суб'єктів, наділених диспозитивними правами, реалізація яких впливає на виникнення, зміну або припинення кримінальних процесуальних правовідносин та спрямована на відстоювання власних або представницьких інтересів у кримінальному провадженні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Москаленко О.В. Принцип диспозитивності у кримінальному процесі України. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «ПРАВО»*. 2016. С. 164–168.
2. Герасимчук О.П. Диспозитивність та її реалізація потерпілим у кримінальному судочинстві України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. К., 2008. 256 с.
3. Глухова О.Ю. Институт диспозитивности как элемент свободы. *Аспирантский вестник Тамбовского государственного университета им. Г.Р. Державина*. Тамбов, 2007. С. 204–211.
4. Поліщук О.М. Диспозитивні норми та види диспозитивності в кримінальному законодавстві. *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. № 4. С. 1–5.
5. Лобойко Л.М. Принцип диспозитивності у кримінальному процесу України: Монографія. Дніпропетровськ, 2004. 216 с.
6. Штоль Д.С. Теоретические основы дефиниции принципа диспозитивности современного уголовного процесса. *Вестник Челябинского государственного университета*. Челябинск, 2008. С. 129–132.

7. Чачина Г.Г. Нравственные и правовые основы свидетельского иммунитета в уголовном процессе: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Ижевск, 1999. С. 17.
8. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. М., 1968. Т. 1. С. 151, 154.
9. Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса. М., 1914. С. 146–147.
10. Александров А.С. Принципы уголовного судопроизводства *Правоведение*. 2003. № 5. С. 169–170.
11. Галаган О.І. Поняття та система засад (принципів) кримінального провадження. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 167.
12. Дикарев И.С. Принцип диспозитивности в уголовном процессе России. *Журнал российского права : Правосудие и судебная практика*. 2008. № 6. С. 73–78.
13. Нор В.Т. Публічність і диспозитивність у кримінальному процесі України: суть, пріоритети, взаємодія, сфера дії. URL: <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=&d=319>.
14. Цыпкин А. Л. О диспозитивности в советском уголовном процессе. *Советское государство и право*. 1958. № 3. С.132, 133.
15. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар. За загальною редакцією професорів В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. К.: Юстініан, 2012. 1224 с. С. 401.
16. Рязановский В.А. Единство процесса. Пособие. М., 1996. С. 45.
17. Мельников А.А. Публичность и диспозитивность в правосудии. Суд и применение закона (сборник статей). М., 1982. С. 47.
18. Полянский Н.Н., Строгович М.С., Савицкий В.М., Мельников А.А. Проблемы судебного права. Под ред. В. М. Савицкого. М., 1983. С. 179.

M. Pochtovyi

TYPES OF DISPOSITION OF CRIMINAL JUDICIARY OF UKRAINE

The scientific article considers the issue of modern understanding of the essence of the principle of dispositiveness in the criminal proceedings of Ukraine, as well as its classification in scientific sources. At the beginning, the author emphasizes the importance of the existence of the principle of dispositiveness in criminal proceedings and its impact on the implementation of the rights and freedoms of participants in criminal proceedings. On the basis of the defined criteria the classification of dispositiveness in criminal proceedings is carried out: 1) on the maintenance – social, material and formal (procedural); 2) according to the methods of connection of elements in the structure of dispositiveness – horizontal (equal-order) and vertical (different-order); 3) by enshrining dispositive norms in the substantive or procedural law – substantive and procedural; 4) on the generality of powers used by the subjects of dispositive rights – general, group and exclusive powers (the right to the last word of the defendant); 5) on the subordination of rights and freedoms (legal provisions) of the subjects of dispositiveness – the main provisions, provisions that ensure the implementation of the basic; 6) depending on the scope of powers granted to participants in criminal proceedings, for a certain

period of time – static and dynamic; 7) depending on how many participants in the criminal proceedings are endowed with dispositiveness in a particular criminal proceeding – unilateral and bilateral; 8) depending on the mechanism of realization of dispositive rights – constitutive and situational; 9) for the subject of dispositive rights – suspect, defense counsel, accused, legal representatives, victim, civil plaintiff, civil defendant, witnesses, etc. The author of the study formulates the definition of dispositiveness in the criminal proceedings of Ukraine – it is a conscious need for active and purposeful activities of entities endowed with dispositive rights, the implementation of which affects the emergence, change or termination of criminal procedural relations and aims to defend their own or representative interests.

Keywords: *essence of the concept, pitchfork, grounds for classification, dispositiveness, principles of criminal procedure, principles of criminal proceedings, features and properties.*